

Расія як хвароба, літаратура як ЗЛО

Эва М. Томпсан. *Песняры імперыі: расійская літаратура і посткаланіялізм* / Пераклад з англ. мовы Т. Нядбай. Мн. : Медыясонт, 2009.

*Чаму ж усё-ткі Лермантаў не
жадаў бачыць
расійскае грамадства як кіраваную
ўрадам арду качэўнікаў?*

Менавіта гэтае пытанне мне ўяўляецца ключавым для ўсёй кнігі «Песняры імперыі: расійская літаратура і посткаланіялізм»: у ім у надзвычай канцэнтраванай форме зводзяцца разам тыя праблемы, якія хвалююць амерыканскую даследчыцу Эву Томпсан.

Кніга прысвячаецца даследаванню расійскай літаратуры, але праца вельмі далёкая ад літаратуразнаўства, хутчэй гэта прачытанне класічных твораў праз посткаланіяльную прызму. Таму на першы план тут выносяцца менавіта дачыненні імперыі ды калоніяў у дыскурсіўнай прасторы, і галоўны тэзіс Эвы Томпсан зводзіцца да таго, што расійская літаратура абслугоўвала імперскія інтарэсы. А менавіта: 1) расійскія пісьменнікі зыходзілі з нерэфлексіўнай імперскай пазіцыі, 2) наогул не заўважалі ці прыніжалі іншыя народы імперыі ды 3) прыглушалі / адбіралі права голасу ў прыгнечаных народаў.

Адразу давядзецца адзначыць даволі сумбурны стыль пісання, характэрны наогул для гэтай кнігі. Першае ж уражанне – кніга рабілася на падставе кампіляцыі шэрагу артыкулаў на тэму расійскай літаратуры і потым камбінавалася як цэласнае даследаванне. Але сам гэты крок пры якасным выкананні мог бы і не залічвацца ў мінус, калі б не прыводзіў да павышанай фрагментарнасці, шматлікіх неабгрунтаваных пераходаў, лагічных недарэчнасцяў і г. д., якія чытачу даводзіцца адмыслова адольваць.

Яшчэ трэба адзначыць адну стылістычную асаблівасць кнігі «Песняры імперыі», дзе разважанні пра класічную расійскую літаратуру часта суправаджаюцца спасылкамі на актуальную палітычную сітуацыю (то бок, 1990-я гг., бо ўпершыню кніга выйшла ў 2000 г.). Пры гэтым у адну лагічную лінію зводзяцца апісанні іншаземцаў расійскімі пісьменнікамі XIX ст. і непрыязнае стаўленне да «чужых» на вуліцах сучаснай Масквы, з чаго вынікае вечнасць і непарыўнасць аднаго і таго ж імперскага дыскурсу. Гэта служыць галоўнай мэце амерыканскай даследчыцы –

выкрыццю і крытыцы паталагічнага імперскага характару расійскай дзяржаўнасці. Штучнасць і неабгрунтаванасць такіх апеляцыяў да сучаснасці зусім ёй не замянаюць.

Паспрабуем зрабіць невялічкую рэканструкцыю тых тэарэтычных падвалінаў, з якіх пачынала сваю працу Эва Томпсан (гэта зноў жа ўскладняецца тым, што яны не сабраныя цалкам ва ўводзінах «Нацыяналізм, каланіялізм, ідэнтычнасць», як можна было б чакаць, але ў большай ступені прысутнічаюць у наступным раздзеле – «Праблема»). Амерыканская даследчыца адкрыта пастулюе, што зыходным тэарэтычным фундаментам для яе былі посткаланіяльныя даследаванні, найперш гаворка ідзе пра запазычанне тэорыі ды метадалогіі з працаў Эдварда Саіда «Арыенталізм» і «Культура ды імперыялізм» (с. 62). Акрамя таго, хоць гэта ўжо адкрыта і не пастулюецца, відавочна, што значны ўплыў на Эву Томпсан аказала і сучасная фемінісцкая думка, якая даволі часта змыкаецца і з посткаланіяльнымі даследаваннямі.

Посткаланіялізм у інтэрпрэтацыі Томпсан набывае дужа спрошчаную і часам нават прымітыўную форму, чаго нельга было закідаць тым жа Саіду ці Бхабху. Хутчэй тут можна казаць пра базавае разыходжанне з прынцыпамі і каштоўнасцямі постмадэрнізму, які грунтаваўся на плюральнасці падыходаў і адмаўленні ад метанаратываў. Томпсан жа сваім рэфікаваным посткаланіялізмам прапаноўвае нам новае вяртанне Маралі ў навуковыя даследаванні.

Множнасць і складанасць постмадэрнага свету падмяняецца жорсткім дыхатамічным бачаннем, дзе лёгка вылучаюцца полюсы Добра і Зла, што адпаведна прыводзіць да неабходнасці ўжывання маральных імператываў – асуджэння, пакарання, выпраўлення.

З лёгкім дапушчэннем мы паспрабуем аднавіць асноўныя полюсы Добра і Зла, якія выкарыстоўвае Эва Томпсан. Бінарныя апазіцыі будуць пачынацца са «злога» полюсу як найбольш істотнага для амерыканскай даследчыцы, бо яна ў першую чаргу змагаецца са Злом:

- *Імперыя – прыгнечаныя Народы,*
- *агрэсіўны нацыяналізм (імперыялізм) – абарончы нацыяналізм,*
- *Расія – Еўропа,*
- *мужчынскае – жаночае,*
- *улада – штодзённасць.*

Імперыя разумеецца выключна як рэпрэсіўны інстытут, які займаецца толькі тэрытарыяльнай экспансіяй ды эксплуатацыяй захопленых тэрыторыяў і народаў. Зразумела, што такая спрошчаная візія пакідае за бортам пытанні ўзаемадачынення элітаў, палітычнага ўпарадкавання, легітымнасці ўлады, культурнай уніфікацыі, мадэрнізацыі ды нацыяналізацыі, якія трапляюць апошнім часам у фокус даследчыкаў імперскай і савецкай гісторыі. У вачах амерыканскай даследчыцы з дачыненняў Імперыі з рознымі суб'ектамі застаецца толькі прыгнёт, пераважна сілаю зброі, але таксама і праз сімвалічнае прыўлашчэнне. Зразумела, што нейкай істотнай розніцы паміж Расійскай

імперыяй і СССР для Эвы Томпсан таксама не існуе, бо абодва дзяржаўныя ўтварэнні маюць аднолькавую сутнасць расійскага каланіяльнага праекту.

У аналізе нацыяналізму Томпсан знешне зыходзіць з модных цяпер канструктывісцкіх пазіцыяў, але насычае свой тэкст такімі перлінамі мыслення, якія шчыра здзіўляюць. Варта прывесці прыклад: *«У даіндустрыяльную пару жыццё большасці людзей было занадта кароткім і бедным для таго, каб яны маглі думаць яшчэ і пра стварэнне нацыяў»* (с. 23). Але амерыканская даследчыца на гэтым не спыняецца і спрабуе абгрунтаваць падзел нацыяналізму на «добры» і «благі». Такім чынам, абарончы нацыяналізм, на думку Томпсан, характэрны для народаў, якія адчуваюць пагрозу ад сваіх агрэсіўных суседзяў, агрэсіўны ж нацыяналізм скіраваны на падпарадкаванне Іншых (с. 25–26). Відавочна, што мы маем справу са спробаю пабудаваць сутнасныя характарыстыкі нацыяналізму на падставе сітуацыйных рысаў. І польскі, і ўкраінскі, і літоўскі нацыяналізм быў абарончы ў дачыненні Расійскай імперыі ды СССР, але мог быць агрэсіўны ў дачыненні Іншых. Класіфікацыя нацыяналізму, якую ўводзіць Томпсан, можа спрацаваць толькі пры аналізе адносінаў паміж Імперыяй і «малою» нацыяй і адразу ж аказваецца непрыдатнай у любых іншых умовах, у тым ліку і постымперскага развіцця. Або, на канкрэтным прыкладзе, якую версію нацыяналізму прапаноўвалі АУН-УПА? Калі ўкраінскія нацыяналісты

змагаліся з савецкімі камуністамі за незалежную Украіну, то мы бачым абарончы нацыяналізм, а калі вынішчалі палякаў у Галіччыне і Валыні – тады зразумела, што гэта агрэсіўны нацыяналізм. То бок класіфікацыя аказваецца абмежаванаю, хоць гэта ўласціва ўсяму даследаванню расійскай літаратуры пад посткаланіяльнаю маркаю, якое ажыццяўляе Эва Томпсан.

Кніга «Песняры імперыі» насычаная вялікаю колькасцю рэзка негатыўных і прыніжальных сцверджанняў у бок Расіі, якая ўяўляецца агрэсіўным монстрам, што займаецца не толькі знішчэннем іншых народаў, але і «пажырае» сваіх жа грамадзянаў. Магчыма, значную ролю тут адыграла сямейнае паходжанне Эвы Томпсан, бо амерыканская даследчыца нарадзілася ў польскай сям’і ў Коўне і яўна мае шмат біяграфічных падставаў для таго, каб не любіць савецкай улады (якая для яе беспраблемна атаясамліваецца з расійскім панаваннем).

Ледзь не на кожнай старонцы мы можам сустрэць сцверджанні пра адсталасць, ніжэйшы ўзровень, дзікунства расійскай дзяржавы і культуры. А ці не сустракаем мы зноў тую ж стэрэатыпізацыю і сімвалічнае прыніжэнне, у якіх абвінавачваюцца расійскія пісьменнікі?

Больш за тое, каб як мага больш прынізіць расійскі імперыялізм, амерыканская даследчыца паслядоўна праводзіць лінію на яго негатыўнае параўнанне з заходнім імперыялізмам і тым самым даходзіць да рэабілітацыі апошняга, што выглядае

зусім дзіўным для даследчыцы, якая падтрымлівае посткаланіяльную па-радыгму.

Адмыслова трэба заўважыць: нягледзячы на тое, што Эва Томпсан прыкладае шмат намаганняў для таго, каб паказаць розніцу паміж заходнім і расійскім імперыялізмам / каланіялізмам (і робіць гэта цалкам слушна), у яе не паўстае ніякіх сумневаў, што метадалогію посткаланіялізму, распрацаваную Саідам у дачыненні выключна заходняга імперыялізму, можна без усялякіх змяненняў і адаптацыі ўжываць для аналізу расійскага выпадку.

Агрэсіўны нацыяналізм (або імперыялізм, розніца на старонках разгледжанай кнігі паміж імі неістотная) цалкам адпаведна модным гендэрным даследаванням паўстае як маскулінная з'ява, адкуль непасрэдна і выцякаюць яго ўстаноўкі на захоп, падпарадкаванне і гвалт. У вачах Эвы Томпсан пачварная і жахлівая Расійская імперыя – гэта прадукт дзейнасці мужчынаў, дзе жанчынам, зразумела ж, адводзіцца выключна падпарадкаванае становішча, а іхныя інтарэсы робяцца ахвярай імперскай палітыкі: *«Мужчыны прыўлашчвалі сабе этыялогію і перавагі імперскай улады, а жанчыны мусілі расплачвацца за тое, што патрэбы дзяржавы стаялі вышэй за патрэбы сям'і ці асобы»* (с. 332).

Апошні сказ вельмі істотны для разумення пазіцыі амерыканскай даследчыцы, бо паказвае негатыўнае стаўленне не толькі да Імперыі як такой, але і да палітыкі / дзяржаўных інтарэсаў. Яны ўспрымаюцца як варожыя «сапраўдным» чалавечым

інтарэсам, абмежаваным гарызонтам сям'і і побыту, што асабліва відавочна ў апошнім раздзеле кнігі, прысвечаным дэканструкцыі імперскага дыскурсу ў творчасці Людмілы Петрушэўскай.

У выніку мы бачым, што падставаю для даследавання расійскай літаратуры і імперскага дыскурсу ў кнізе Эвы Томпсан ёсць сцверджанне, што Расія – гэта Зло. А Расійская імперыя – гэта Мегазло. Хоць гэта ўжо радыкалізацыя зыходнага тэзісу, а сама амерыканская даследчыца выказваецца больш памяркоўна: *«Хвароба Расіі не ў палітычнай сістэме, сама імперская Расія – гэта хвароба»* (с. 352).

Пра тое, што для Эвы Томпсан куды большае значэнне мае абгрунтаванне ідэалагічных сцверджанняў, чым навуковая аб'ектыўнасць, сведчаць і шматлікія рэзкія выказванні, якія лёгка можна абвергнуць нават без ведання расійскай літаратуры, дастаткова прагартыць некалькі старонак кнігі «Песняры імперыі». Напрыклад, адно з галоўных абвінавачванняў у бок расійскай літаратуры гучыць такім чынам: *«Ні расійскія пісьменнікі, ні расійскія інтэлектуалы ніколі нават у агульных рысах не апісвалі імперскай палітыкі на заваяваных тэрыторыях... Ідэя каланіяльнага захопу і яго кошту для заваяваных народаў не пранікала ў расійскі нацыянальны дыскурс»* (с. 66). Між тым, калі мы дачытаем да с. 116, то знойдзем там апісанне аповесці Льва Талстога «Хаджы Мурат», і гэты твор ацэньваецца як дэканструкцыя рамантычнай каланіяльнай прапаганды: *«Талстой*

адэкватна ацаніў палітыку выпаленай зямлі, што была падставай паспехаў Ярмолава і Паскевіча... «Хаджы Мурат» апавядае пра жаклівых сіэны захопніцкай вайны...»

Больш за тое, супярэчнасці з паспехам можна знайсці і ў межах аднаго абзаца. Пушкіну робіцца закід у бесклапотным тоне твору «Путешествия в Арзрум» і праз некалькі радкоў з гэтага твору прыводзіцца такая цытата: «*Черкесы нас ненавидят. Мы вытеснили их из привольных пастбищ; аулы их разорены, целые племена уничтожены*» (с. 117). Вось такім бесклапотным тонам Пушкін апісвае міралабівую імперскую палітыку на Каўказе.

Мы прысвяцілі шмат увагі разбору тэарэтычна-метадалогічных падставаў кнігі Эвы Томпсан, але ж яе асноўны тэкст складаецца менавіта з інтэрпрэтацыяў класічных твораў расійскай літаратуры («Путешествие в Арзрум» Пушкіна, «Герой нашего времени» Лермантава, «Война и мир» Талстога, «Раковый корпус» Салжаніцына і г. д.). Зразумела, што такія інтэрпрэтацыі можна рабіць толькі зыходзячы з нейкіх рамак, якія мы абазначылі як дэканструкцыю імперскага дыскурсу.

На жаль, амерыканская даследчыца не толькі паказвае сваю тэарэтычную слабасць, але і яе прачытанне розных сюжэтаў расійскай літаратуры вельмі часта спалучаецца з ігнараваннем кантэксту, нацягнутымі інтэрпрэтацыямі ды нават адмысло-

вымі фальсіфікацыямі. Некаторыя чытачы гэтай кнігі нават не паленваліся наноў узяцца за прааналізаваныя творы, і праведзеная крытыка хадоў і тлумачэння даследчыцы паказвае на яе відавочную ідэалагічную перадузятасць, якая прыводзіць да скажэнняў і памылак¹.

І ўсё ж менавіта разбор класічных твораў – гэта найбольш моцнае месца гэтай кнігі, дзе можна знайсці шмат цікавых і пранізлівых заўвагаў, якія паўстаюць пры прачытанні знаёмых твораў «супраць шэрсці», праз пошук тых схаваных сэнсаў, якія імпліцытна закладалі ў літаратурныя творы іх аўтары. Найбольш слушным і вытрыманым уяўляецца аналіз эпасу «Война и мир», дзе Эва Томпсан даволі ўдала і без звычайнай для яе эмацыйнай абвінавачвальнай рыторыкі выяўляе асноўныя трыпы рэпрэзентацыі гісторыі ды рускага народу Львом Талстым, якія добра паклаліся ў велічны вобраз Расіі, запатрабаваны імперскай уладаю.

Як ні дзіўна, але менавіта прастата і радыкальнасць даследчыцы, эмацыйная зараджанасць тэксту прымушаюць з цікавасцю ўчытвацца ў старонкі, прысвечаныя развенчванню тых імперскіх стэрэатыпаў, якімі прасякнутая расійскай літаратура.

Найбольш слабым месцам кнігі несумненна ёсць шосты раздзел – «Навука і імперыя. Імперская ідэалогія ў савецкім літаратуразнаўстве: Віктар Шклоўскі і Дзмітрый Ліхачоў». Сама назва гэтага раздзелу

¹ Варта паглядзець каментарыі А. Пашкевіча да рэцэнзіі Ігара Гафарова: <http://arche.by/by/21/60/1302/>. Розныя пасажы з кнігі Томпсан праходзяць праз падрабязны разгляд у блогу: <http://malanka-klein.livejournal.com/>.

зусім не адпавядае зместу, бо аналіз твораў Шклоўскага і Ліхачова складае толькі чацвёртую частку раздзелу. Сюды ж чамусьці трапілі аналіз ідэалагічнага абгрунтавання «паходу на Польшчу» ў верасні 1939 г. у цэнтральных дзяржаўных выданнях Саветаў Саюзу і разгляд шэрагу падручнікаў гісторыі постсавецкай Расіі. Эва Томпсан тут яўна выходзіць за межы ўласнай кампетэнцыі, гэтыя кавалкі адчуваюцца чужымі для «Песняроў імперыі» ды вельмі слаба выкананыя ў метадалагічным плане.

Апошні ж раздзел лагічна падсумоўвае развенчванне і крытыку агрэсіўна-маскуліна-імперскага характару расійскай літаратуры праз пабудову пазітыўнага полюсу, куды змяшчаюцца сучасныя расійскія пісьменніцы Людміла Петрушэўская і Таццяна Талстая. «Дэканструкцыя імперыі» адбываецца праз элімінацыю ўсіх «высокіх» тэмаў, звязаных з дзяржаваю, патрыятызмам і г. д. Жыццёвы свет герань гэтых твораў складаецца з трывогаў за абмежаванасць жыллёвай плошчы, асабістага няшчасця, абортаў і прыбіральняў. «Замест гонару ў творах Петрушэўскай на першы план выступаюць цялесныя функцыі і экскрэменты», – падкрэслівае перавагу такой літаратуры Эва Томпсан (с. 356). Інверсія ўсіх усталяваных іерархіяў падыходзіць, такім чынам, да свайго лагічнага завяршэння.

Трэба адзначыць, што пераклад кнігі, выкананы Таццянай Нядбай, выклікае пераважна станоўчыя эмоцыі, бо зроблены сакавітаю і прыгожаю літаратурнаю моваю, таму чы-

таюцца «Песняры імперыі» вельмі лёгка, практычна на адным дыханні.

Але ўсё ж ёсць некалькі момантаў, развязанне якіх здаецца даволі спрэчным. Адзін з найбольш прынцыповых момантаў для перакладу – як перадаць розніцу паміж дзяржаўным і этнічным вымярэннем рускага / расійскага, якое нівелюецца ў англійскай мове праз ужыванне толькі аднаго слова-адпаведніка (Russian), але для кнігі Томпсан гэтае адрозненне – прынцыпова важнае. На жаль, варыянт, рэалізаваны Т. Нядбай у перакладзе, цяжка назваць ідэальным. Па-першае, сама амерыканская даследчыца спрабавала аднавіць гэтае размежаванне праз ужыванне вызначэння «Russian» (менавіта ў двукоссі), калі гэтае слова адносіцца да ўсёй дзяржавы, і вызначэння Russian (ужо без двукосся), калі падкрэсліваўся этнічны кампанент. Пры гэтым у самой мове нашых суседзяў гэтае адрозненне фіксуецца даволі проста – «российский» / «русский» або «россияне» / «русские», і як нам выдаецца, было б больш натуральна звярнуцца да гэтага прыкладу і ўжыць беларускамоўныя адпаведнікі «расійскі» / «рускі» і «расійцы» / «рускія». Таццяна Нядбай усё ж вырашыла не выкарыстоўваць магчымасцяў беларускай мовы і паўтарыць услед за Томпсан ужыванне аднаго і таго ж прыметніка «расійскі» – але ў двукоссі ды без яго. Гэтае рашэнне агучанае ў заўв. 41 на с. 36, але дзіўным выглядае, што ў самім тэксе яно так і застаецца нерэалізаваным. Фактычна ў тэксе перакладу ўжываюцца толькі расійскі ды расійцы,

прычым без двукосся, і гэты прынцыпова важны падзел вынішчаецца, так што даводзіцца яго самастойна аднаўляць па ўсім тэксце кнігі. Вылучэнне ў расійскім грамадзянскага і этнічнага кампанентаў, такім чынам, пры перакладзе на беларускую мову фактычна ліквідуецца і чытачу даводзіцца праводзіць самастойную працу для яго ўзнаўлення.

Ёсць і проста памылкі. Напрыклад, вядомы даследчык нацыяналізму, марксіст Эрык Хабсбаўм чамусьці пераўтварыўся ў Хабсбаўна, прытым і арыгінальнае прозвішча ў англамоўных спасылках заўсёды падаецца з памылкаю (Hobsbawn замест правільнага Hobsbawm). Здаецца, што памылка ў адной літары і не варта такой увагі, але гэтак прозвішча даволі часта сустракаецца на старонках кнігі, таму за яе пастаянна чапляецца вока (тым больш, што на с. 16 ён увогуле пераўтвараецца ў Р.Дж. Хабсбаўна). Хоць кажуць, што дакладна такая бяда ёсць і ва ўкраінскамоўным выданні².

Дзіўнаю выглядае і практыка ўжывання ў перакладзе беларускамоўнай калькі такіх паняткаў як *ressentiment* (рэсантымент) і *Orient / Occident* (Арыент / Аксідэнт). Магчыма, тут чытаецца жаданне як мага больш абстрагавацца ад тых практыкаў, якія склаліся ў расійскамоўным дыскурсе, дзе, напрыклад, ужыванне арыгінальнага напісання *ressentiment* без перакладу стала даўно легітымным пасля класічных перакладаў Ніцшэ. Але тут нічога не зробіш, чытаць пра

рэсантымент у беларускамоўным тэксце неяк нязручна.

Яшчэ адным пажаданнем было б пабачыць у кнізе каментатарскі апарат, бо Эва Томпсан яўна не грэбуе фрывольнымі дапушчэннямі ды робіць ужо задужа памылак для навуковага даследавання (кшталту сцверджання, што Кацярына Вялікая ліквідавала Грэка-каталіцкую Царкву ва Украіне і Беларусі). Таму навуковы каментар яўна пайшоў бы на карысць гэтаму выданню.

У безумоўны плюс «Песнярам імперыі» можна залічыць тое, што да гэтай кнігі вельмі цяжка застацца абыякавым. Яна лёгка выкаікае абурэнне – асабліва ў тых, хто выходзіць на творах расійскай літаратуры. Інтэлігенцыі «прыгнечаных Народаў» гэтак працаю лёгка захапіцца і ўбачыць тут надзвычайнае інтэлектуальнае дасягненне, бо Эва Томпсан паслядоўна і ўпарта сцвярджае каланіяльны характар расійскай літаратуры. А гэтак адна з найбольш фундаментальных падставаў расійскай культуры, якая ўжо даўно не існуе як нейкая самастойная з'ява, а мае цесныя і непарыўныя сувязі з вялікадзяржаўнаю знешняю палітыкаю.

Між тым, пасля ўсіх крытычных словаў і заўвагаў у бок Эвы Томпсан даводзіцца прызнаць, што першапачатковая інтэнцыя даследчыцы на пошук прыхаванай імперскай сьвядомасці ў творах расійскіх пісьменнікаў – гэта цалкам слушная і адпаведная задача. Толькі вось асабістая ідэалагічная заангажаванасць даследчыцы

² Гл.: <http://gluk16.livejournal.com/92185.html>.

і вельмі слабая метадалагічная база паспрыялі таму, што рашэнне гэтай задачы пакідае даволі сумнае ўражанне ў тых, хто прагне глыбокага і сур'эзнага аналізу дачыненняў паміж палітыкай і культурай, уладай і ведай, Імперыяй і Народамі.

У любым выпадку прачытанне гэтай кнігі пакідае ў душы бацылу

сумнення і падазрэння да вялікіх літаратурных наратываў, пасля чаго «дыскурс замоўчвання» мае мала шанцаў на поспех. Вось толькі на старонках кнігі Томпсан Вялікае Падазрэнне так і замыкаецца ў межах *ressentiment*. Імперыя яшчэ чакае сваіх паслядоўных дэканструктараў.